

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та
фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Основи філософії, соціології та релігієзнавства»
вибіркових компонент освітньо-професійної програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
173 Авіоніка
за темою 2 – Дух, матерія, природа, людина: грані буття.

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 22.02.2024 № 2

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 17.01.2024 № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.02.2024 № 2

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 05.01.2024 №14

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, к.пед.н, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

План

1. Поняття матерії.
2. Матерія і рух.
3. Час і простір.
4. Відображення як загальна властивість матерії.
5. Мозок – матеріальний орган психічної діяльності.
6. Праця – основа свідомості.
7. Мова і мислення.
8. Основний принцип історичного матеріалізму.

Рекомендована література:

Основна:

1. Кремінь В.Г. Філософія: Підручник.- Харків. 2009.
2. Петрусенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. Навч-методич. посібник.- Київ.2001.
3. Братенші В.Д. Основи філософських знань: Навч. посібник.- Кременчук. 2009.
4. Арутюнов В.Х. Релігієзнавство: Навч. посібник.- Київ.2001.
5. Лубський В.І. Релігієзнавство: Підручник. – Київ. 2003.

Допоміжна:

1. Бичко І.В. Філософія: Навч. посібник.- Київ.2002.
2. Заїченко Г.А. Філософія: Підручник. – Київ.2005.
3. Горак Г.І. Філософія: Навч.посібник. – Київ.2002.
4. Бублик С.А. Релігієзнавство: Навч.посібник. – Київ.2000.
5. Колодний А. Академічне релігієзнавство: Підручник. – Київ. 2000.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Сайт Українського філософського фонду <http://www.philosophy.ua>
2. Електронна бібліотека “psylib” (психологія, філософія, релігія, культурологія, методологія та ін.) <http://www.psylib.kiev.ua>
3. Сайт видавництва “Свічадо” (Історія релігії, переклади Отців Церкви, християнська художня література, богословська та богослужбова література, філософія, психологія, етика та ін.) <http://www.svichado.com>
4. Електронна бібліотека кафедри філософії та методології науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.philsci.ua>

5. Веб-сторінка д.філос.н., завідувача відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України Євгена Бистрицького <http://www.bystrytsky.org>

Текст лекції

1. Поняття матерії.

Людину оточує безліч найрізноманітніших речей, процесів, явищ.

І все ж, не дивлячись на цю різноманітність, в них є одна загальна відмінна риса, яка їх об'єднує: вони існують поза свідомістю людини і незалежно від неї.

Ми кажемо, що вони матеріальні. Що ж ми розуміємо під категорією «матерія»?

«Матерія» є філософська категорія для визначення об'єктивної реальності, яка дана людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них.

З цього визначення виходить, що:

1. Значення категорії „матерія” охоплює весь оточуючий людину світ, все, що не є свідомістю і знаходиться поза нею;
2. Розуміння категорії „матерія” вбачається в тому, що єдиною, основною і найважливішою ознакою будь-якого матеріального предмету, властивості або процесу є їх об'єктивність, незалежність від свідомості;
3. Категорія „матерія” може бути вжита, не тільки стосовно явищ природи, але й по відношенню до суспільства, до суспільних процесів, що відбуваються та існують поза свідомістю людини і незалежно від неї;
4. Всі матеріальні процеси і явища пізнаються людиною, або відображуються в її свідомості, на основі відчуттів, чуттєвого сприйняття.

Отже, *матерія – це об'єктивна реальність, яка існує поза свідомістю людини і незалежно від неї.*

На протязі багатьох століть не вщухала боротьба думок щодо визначення матерії.

Суб'єктивний ідеалізм взагалі заперечує існування матеріального світу.

Об'єктивний ідеалізм визнає існування матерії поза і незалежно від свідомості людини, але при цьому стверджує, що матерія вторинна, похідна по

відношенню до абсолютної ідеї, світового духу, або божого замислу, який утворив світ.

Принципова відмінність діалектико-матеріалістичного розуміння матерії від ідеалістичного полягає в тому, що *матерія визнається* існуючою поза і незалежно від людської свідомості, вічною, ніким не створеною, такою, яку неможливо знищити, нескінченною в часі і просторі.

Саме тому *свідомість*, яка не є вічною, залежить від матерії, тоді як матерія від свідомості не залежить.

В цьому розумінні свідомість і є вторинною, похідною по відношенню до матерії.

Найважливіші властивості матерії та основні форми її існування – це *рух, час, простір і відображення*.

2. Матерія і рух.

Античні філософи висловлювали дві точки зору на рух.

Перша з них свідчила, що рух – невід’ємна властивість світу в цілому.

Геракліт Ефеський твердив: „Неможливо двічі увійти в одну й ту ж річку”, бо „все тече, все змінюється”.

Прихильники другої точки зору твердили, що рух – це ілюзія, омана, що існує деякий об’єктивний, незалежний від людини, нерухомий, незмінний і вічний світ!

Для ідеалістів, що схилялися до **Платона**, основою цього світу було вічне царство незмінних ідей.

Філософи-елеати (школи м. Елея) вважали, що незмінна і нерухома основа світу – це вічне, незмінне, рівне собі буття.

І перші, і другі сходились в одному: вони повністю відривали рух від спокою, протиставили їх одне одному. В цьому основна риса метафізичного методу. Той, хто цього дотримується, рано чи пізно може прийти до висновку, що не існує і самої матерії.

До такого висновку і прийшли суб’єктивні ідеалісти-махісти (австрійський фізик і філософ **Мах, 1838-1916**), які твердили, що матерія зникає, перетворившись в енергію, а енергія – це чистий рух без матерії.

З різкою критикою махістів виступили матеріалісти-діалектики.

Вони показали, що енергія так само матеріальна, як і речовина, вона існує об’єктивно, поза свідомістю людини.

Немає матерії без руху, а руху без матерії. Цей висновок підтвердила сучасна фізика. В світі немає нічого, окрім матерії, що рухається.

Що ж таке рух?

Категорія „*рух*” означає будь-які зміни, що відбуваються в об’єктивному світі.

Ф.Енгельс писав: „Рух, відносно до матерії, - це зміни взагалі”.

На відміну від механістичного матеріалізму, який розумів рух дуже вузько, матеріалізм діалектичний розуміє під рухом не тільки пересування в просторі, але й хімічні, фізичні зміни, процеси росту і обміну речовин в живих організмах, суспільні процеси (класову боротьбу, економічні процеси), всі види матеріальної та духовної діяльності людей.

Зміни, що відбуваються в оточуючому нас світі, мають різноманітний зміст і форму.

Зміст визначається різновидністю матерії, властивостями матеріальних об’єктів і процесів. *Форма* ж залежить від характеру взаємодії цих об’єктів і процесів і тих перетворень, які відбуваються з ними.

Понад сто років тому Ф.Енгельс виділяв шість форм руху матерії: механічну, фізичну, хімічну, біологічну, соціальну та мислення.

За 100 років в наукових уявленнях про побудову світу відбулись величезні зміни.

Ми знаємо зараз багато нових форм руху матерії, зв’язаних з внутрішньоатомними процесами, взаємодією фізичних полів та елементарних частинок, а також з іншими різновидами матерії, що виникають на межі живої та неживої природи, в складних космічних процесах тощо.

Наукові уявлення про нові види матерії та форми їх руху будуть постійно поповнюватися.

3. Час і простір.

Рух відбувається в часі і просторі.

Діалектичний матеріалізм стверджує, що час і простір існують об’єктивно. Вони так само невідривні від матерії, як і рух. Рухома матерія не може рухатися інакше, як в просторі та часі.

Час і простір – це способи буття і об’єктивні властивості матерії, яка рухається.

Об’єктивні час і простір самі матеріальні, тобто існують поза свідомістю людини і незалежно від неї.

Філософська категорія „*час*” визначає наявність більш-менш незворотних змін в усіх формах руху матерії, а також наявність певної послідовності подій

об'єктивного світу, тобто те, що вони відбуваються в певному порядку, одна після другої.

З цього виходить, що час – незворотний. Всі спроби знайти зворотний напрямок часу не мали успіху.

Філософська категорія „*простір*” визначає іншу особливість матерії, що рухається, яка полягає в тому, що одночасно з кожною даною подією, предметом, процесом, явищем, поряд з ними, біля них існують інші події, предмети, процеси і явища.

Зміни в просторі, тобто переміщення, зворотні.

Зміни в часі та просторі тісно зв'язані і знаходяться в єдності.

Категорії „час” і „простір” визначають лише різні сторони, різні „зрізи” єдиного процесу руху.

4. Відображення як загальна властивість матерії.

Ще в XVIII ст. в філософії точилася гостра полеміка з приводу того, чи можлива свідомість без матерії, інтелект без матеріального носія, і якщо ні, то звідкіля береться свідомість?

Так як в порівнянні з нашим часом наука XVIII ст. мала дуже малий обсяг знань про походження життя і свідомості, то філософи не могли створити закінчену, обґрунтовану філософську теорію про зв'язок матерії та свідомості.

Така теорія на базі сучасних наукових знань була створена на початку XX ст. і одержала назву теорії відображення.

Відображення – це загальна фундаментальна, невід'ємна і об'єктивна властивість матерії. Вона стільки ж об'єктивна, як і інші її властивості: рух, час і простір. Більш того, відображення неможливе без руху матеріальних явищ в часі і просторі.

Що ж таке відображення?

Відображення – це особлива властивість кожного матеріального предмета (суб'єкта відображення) певним чином реагувати на вплив інших взаємодіючих з ним матеріальних предметів (об'єктів).

Ця властивість в процесі тривалого розвитку матеріального світу і ускладнення форм руху матерії в кінці кінців приводить до виникнення свідомості, мислення людини.

Свідомість – це вища форма відображення.

В теорії відображення тісно і нерозривно пов'язані вчення про матеріальність світу та його діалектичний розвиток.

Найпростішим видом відображення є відображення в неорганічному світі. Воно охоплює механічну, фізичну, хімічну та деякі інші форми руху матерії. Переміщення, зруйнування або якісна видозміна суб'єкта в процесі відображення – характерна риса відображення в неорганічному світі.

Приблизно 3 млрд. років тому на Землі виникло життя. В цьому не було нічого надприродного.

В гарячому світовому океані та в атмосфері Землі, насиченій водними парами, в достатку були вуглець, водень, азот, кисень та інші елементи.

З них в результаті складних фізико-хімічних процесів виникли органічні сполучення (тобто живі організми, спочатку одноклітинні, потім – багатоклітинні).

Сучасна наука розробила методи створення таких сполучень в лабораторних умовах.

Під впливом сонячної енергії, енергії вулканів, електричних розрядів в атмосфері та інших природних факторів наша Земля на протязі мільярдів років сама була начебто величезною природною лабораторією, в якій методом „спроб і помилок” створювалась велика кількість різноманітних сполучень.

До них відносились і надскладні молекули.

Такі молекули, перед усім білкові, що входять до складу всіх живих організмів, мають надзвичайно важливу властивість.

Під впливом зовнішніх об'єктів вони не руйнуються, не перетворюються в якісно інші системи, а зберігаються, продовжують існувати.

При цьому змінюються лише окремі їх структури. А при припиненні дії зовнішніх факторів суб'єкт повертається до початкового стану.

Таким чином, ми можемо охарактеризувати період переходу від неорганічного світу, від неживої природи, до органічного світу, до живої природи, як особливий етап розвитку та ускладнення відображення.

Подальший розвиток відображення пов'язаний з розвитком і ускладненням життя.

Життя – це особлива форма існування і руху матерії.

В ході еволюції окремі органи багатоклітинних організмів спеціалізуються на виконанні окремих функцій.

Одні з них виконують функцію пересування, інші – функцію харчування, треті – функцію розмноження і т.д.

З часом з'являються особливі групи клітин, названі *нервовими*, які спеціалізуються на виконанні функції відображення.

У живих організмів відображення проявляється як *властивість подразнення*, тобто як здатність організму у відповідь на дію (вплив) зовнішнього середовища видозмінюватися, щоб краще пристосуватися до впливу середовища, вижити і зберегти себе.

З цим пов'язані такі явища як мутація і спадковість.

На наступному етапі еволюції у більш розвинутих істот – риб, земноводних, ссавців – з'являється вже складна, розгалужена нервова система.

Нова спеціалізація та „розподіл обов'язків” приводять до того, що одні нервові клітини починають сприймати лише світовий вплив зовнішнього середовища, інші – звуковий, треті – механічний і т.д.

Особлива група клітин здійснює зв'язок між останніми і виконує особливі функції: передає нервові імпульси іншим органам, зберігає (запам'ятовує) інформацію про попередній вплив середовища, переробляє і видозмінює сигнали, одержані із зовнішнього середовища.

З цих особливих нервових клітин пізніше і виникає у вищих тварин особливий орган, керуючий всією діяльністю по відображенню і взаємодією із зовнішнім середовищем. Цей орган – мозок.

З виникненням нервової системи і мозку відображення піднімається на новий більш високий рівень.

5. Мозок – матеріальний орган психічної діяльності.

Нервова система і мозок – матеріальні.

В них відбуваються різноманітні фізичні та хімічні процеси: здійснюється обмін речовин, розповсюджуються біоелектричні імпульси тощо.

Результат взаємодії мозку із зовнішнім матеріальним світом називається *психікою* (від грець. *Psuchikos* – душевний, а сам процес функціонування психіки – психічною діяльністю).

Мислення і свідомість виступають вищим рівнем психіки і психічної діяльності. Вони властиві лише людині.

Тварини володіють лише зачатками, простими елементами або, точніше, здібностями, з яких в процесі тривалого розвитку виникло людське мислення.

Психіка вторинна по відношенню до матеріального фізичного світу, тоді, як він від неї не залежить і виступає первинним.

Психіка – це результат розвитку властивості відображення, що належить всій матерії, але сама психіка виробляється не всією матерією, а лише найбільш складною формою живої матерії – мозком.

Мозок *кита* приблизно в 500 разів легше його тіла. Мозок *лева* – приблизно в 150 разів, а мозок *людини* легше її тіла лише в 50-60 разів.

Це показує, що в житті вищих ссавців „питома вага” психічної діяльності, або психічних функцій, в порівнянні з іншими функціями організму, абсолютно різна.

Між психічною, розумовою або духовною діяльністю людини і вищих тварин існує принципова відмінність.

Людина здатна створювати речі, яких немає в природі, доводити математичні теореми, займатися мистецтвом і винахідництвом, літати в космос.

На все це не здатні тварини.

6. Праця – основа свідомості.

Мислення і свідомість людини якісно відрізняються від психічної діяльності тварин завдяки праці.

Справжній процес праці, завдяки якому наші далекі предки перетворилися в людину, був зав'язаний з виготовленням спеціальних знарядь, призначених саме для праці, а не з використанням предметів, які знаходили в природі в готовому вигляді.

Праця не тільки дозволяє перетворювати оточуючі людину речі, але й приводить до перетворення самої людини.

Мільярди разів повторюючи певні операції на протязі сотень тисяч років, люди удосконалювали свої органи, і передусім руки, а разом з ними розвивався і мозок людини.

Це відбувалось тому, що ті ж самі ділянки мозку, які керують роботою рук, регулюють і мову людини, являючись центрами її розумової діяльності.

Виділившись з природи, людина не тільки усвідомила свою протилежність дикій природі, але й усвідомила саму себе як особливу істоту, що володіє свідомістю і відрізняється завдяки цьому від інших живих істот.

Таким чином, виникнення свідомості і самосвідомості означало перехід до вищої форми відображення дійсності.

Цей перехід полягав у тому, що замість пасивного і навіть активного пристосування до природи людина навчилась на основі відображення і пізнання дійсності пристосовувати її до своїх потреб, перетворювати у відповідності до своїх намірів, створювати речі, яких немає в природі.

7. Мова і мислення.

Другим після праці чинником розвитку свідомості людини є мова.

Мова, за словами К.Маркса, є безпосередня дійсність думки.

Інакше кажучи, думка завжди висловлена мовою. І навпаки: мова – це форма вираження думки.

Мова – це особлива знакова система.

Будь-яка мова складається з різних слів, тобто умовних звукових знаків, що визначають різні речі та процеси, а також з правил граматики, яка дозволяє складати з слів речення. Саме речення є засобами вираження думки.

Хоча мислення і свідомість ідеальні, мова, яка висловлює їх, – матеріальна.

Усна чи письмова мова може бути сприйнята органами чуттів людини.

Виникнувши і розвинувшись в процесі колективної трудової діяльності, мова стала важливим засобом розвитку мислення.

З її допомогою здійснюється збереження, переробка і передача знань від людини до людини, від покоління до покоління.

Мова виникає в суспільстві, є суспільним явищем і виконує *дві важливі функції*: вираження свідомості і передачі інформації.

У вищих тварин є зачатки звукової сигналізації.

Кури видають кілька десятків звуків, що означають відчуття небезпеки, скликання курчат, сигнали про наявність чи відсутність їжі.

У таких високорозвинутих ссавців як дельфіни є вже сотні звукових сигналів. І все ж це не мова в повному розумінні слова.

Сигналізація тварин основана на відчуттях і елементарних уявленнях.

Академік І.П.Павлов назвав їх першою сигнальною системою. Така сигналізація не має правил комбінування.

Сигналізація тварин здатна виразити стільки одиниць інформації, скільки має окремих сигналів, тоді як будь-яка людська мова може передати і висловити необмежену кількість різноманітних знань.

Мова людини – це друга сигнальна система.

Вона виникла історично в процесі трудової та суспільної діяльності людей і стала важливим інструментом пізнання і перетворення оточуючого світу і самої людини.

Мовна діяльність є відмінною і характерною рисою людини.

Саме в процесі праці виникла потреба взаємного розуміння, обміну виробничим досвідом, потреба узгоджено виконувати команди, накопичувати і передавати життєво необхідну інформацію.

Праця та мова стали основними чинниками, що сприяли появі свідомості людини як вищої форми відображення дійсності.

Таким чином, можна сформулювати філософське поняття „свідомості”.

Свідомість – це вища, властива лише людині, форма відображення дійсності; вона являє собою сукупність психічних процесів, що відбуваються в мозку людини і беруть активну участь в осмисленні людиною об’єктивного світу і свого особистого буття; вона виникла в процесі трудової, суспільно-виробничої діяльності і нерозривно зв’язана з мовою, яка так само давня, як і свідомість.

8. Основний принцип історичного матеріалізму.

Спочатку дамо визначення новим філософським категоріям.

Філософська категорія „*суспільне буття*” – результат поширення на суспільні явища філософської категорії „матерія”.

Філософська категорія „*суспільна свідомість*” – результат поширення на суспільні явища філософської категорії „свідомість”.

Стосовно суспільства *основне питання філософії* (що є первинним і визначальним: матерія чи свідомість?) звучить так: що є визначальним – суспільне буття чи суспільна свідомість?

Історичний матеріалізм в протиставленні історичному ідеалізму відповідає що „не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість”. (**К.Маркс**)

Положення про визначальну роль суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості є *основним принципом історичного матеріалізму*.

З цього принципу витікає:

1. Суспільне буття існує об’єктивно, поза суспільної свідомості;
2. Суспільна свідомість відображає суспільне буття;
3. Будучи первинним, матеріальним, суспільне буття обумовлює не тільки зміст, але й форми суспільної свідомості;
4. Всі зміни суспільної свідомості прямо чи опосередковано викликаються змінами в суспільному бутті;
5. Суспільна свідомість може активно впливати на зміни і розвиток суспільного буття, але сам цей вплив в кінці кінців визначається об’єктивними законами розвитку та функціонування суспільного буття;
6. Всі закони суспільного розвитку спираються на основний принцип історичного матеріалізму і знаходять в ньому своє наукове пояснення.